

УЧЕШЋЕ ВЛАСТИ У СТВАРАЊУ ЦЕНТАРА У СЕЛИМА СРБИЈЕ У XIX ВЕКУ

Покушаји регулације сеоских насеља и наговештаји стварања центра у првој половини 19. века.

Услед велике раштрканости и разбијености села, управљане у Србији било је отежано, те су туђинске власти, које су се смењивале током 18. века, а и домаће, почетком 19. века, настојале и наређивале да се изврши збијање кућа и ушоравање сеоских насеља.

Најважнији разлог за предузимање те акције, несумњиво да је било стварање услова за лакше сакупљање пореза, јер село је као и за време турске и аустријске владавине, тако и у ослобођеној Србији било најзначајнији привредни ослонац. И како пише Вл. Стојанчевић „село као привредни фактор носило је економику и финансије српске кнежевине на својим леђима. Пореза је била главна ставка у буџету прихода државне благајне, а затим и попаша (чибук) до краја 1834 г., што је, прво готово искључиво, а друго у апсолутном износу, отпадало на село”.¹

Покушаја да се нека села у Србији регулишу било је још за време прве аустријске окупације 1718—1739.² О томе је, по народној традицији, за-писао Р. Николић: „већ године 1721 било је наређено, да се групишу села и због тога, као и због укинућа хајдучије, из сваког је села био позват по један имућан човек (из мањег) или по два (из већег села). Како се свршио тај покушај груписања села није познато, али има и до данас традиција, које опомињу на то. Када је у селу Дрлупи, (срез космајски) био кнез Милован... нареди му, веле, ћесар, да збија село у шорове. Он сазва скупштину у село Врбицу и сви се томе успротиве”.³

Сличан подухват били су предузимали и Турци у селима у околини Београда, пошто су повратили београдску нахију од Аустријанаца. То се може закључити из писања М. Ђ. Милићевића који каже: „У старо је време било око Рипња не-

колико заселака које је све Турчин рипањски спахија, саселио у Рипањ”.⁴

У области Бање (Соко Бања) остало је сећање у традицији на ушоравање села од стране Турака. „Тако се прича... да је по заповести Турчина, бега, спојена фамилија Филиповића, која је била на месту Кућиште са фамилијом Мироваца која је била у Трговишкој Реци и тако је постало данашње село Бели Поток. Исто тако је и Блендија постала спајањем Блендије и Косоваца”.⁵

У Пожаревачкој Морави по народној традицији нека села за време турске управе, била су из шуме пресељена. То је био случај са селом Пругово. „Првобитно је село било један километар јз. од данашњег места. Од Мораве је било удаљено око 3 км. То место зову Старим Селиштем. . . Одатле су се — веле — због турског зулума преселили. . . на данашње место које је било у шуми. Неки причају да их је турски паша преселио из Селишта што је тамо била густа шума па су биле честе крађе и разбојништва, и довео их на садашње место, где су Турци могли боље да пазе на њих”.⁶

Најзамашнију акцију регулисања села у Србији предузео је кнез Милош јер се „још 30. априла 1826 године помиње једна општа заповест — да се сваки у село из шуме дигне”.⁷

Опширнија обавештења о акцији ушоравања села сазнајемо од Куниберта који пише: „Кнез Милош. . . пред почетак априла 1828. преузе путоваше по нахијама, рудничкој, ваљевској, шабачкој, сокојској и ужичкој . . . На сваком кораку чудио се он видећи колико су десет година мира и слободе измениле изглед земље. Нарочито ваљевска нахија, под управом Јеврема Обреновића представљаше изглед највећег богатства. Господар је био преместио читава села са скривених и нездравих места где се пре тога налажаху, на

¹ Вл. Стојанчевић, Кнез Милош и Источна Србија 1833—1838, САН, ПИ ССХС VII, ОДН 26, Београд 1957, 138.

² Драг. Павловић, Финансије и привреда за време аустријске владавине у Србији (1718—1739), Глас LXIV, Београд 1901, 36..

³ Р. Николић, Околина Београда, Насеља II, Београд 1903, 949—950.

⁴ М. Ђ. Милићевић, Из својих успомена, Годишњица XVI, Београд 1894, 68.

⁵ П. Јовановић, Бања, Насеља 17, Беопрад 1924, 23.

⁶ Мих. Миладиновић, Пожаревачка Морави, Насеља 25, Београд 1928, 13.

⁷ Тих. Ђорђевић, Из Србије кнеза Милоша, Село као насеље, Београд 1924, 252.

Држ. Арх. Јеврем Обреновић 1820.

отвореније положаје дуж главних друмова којима куће бише понамештане у правилном реду".⁸

Много касније Љ. Павловић пише да је „Тамнава била увек насељена, па како је имала много шумске и незиратне земље, становници брдских области отпочеше се у масама насељавати и заузимати поједине незаузете сеоске крајеве и растурали се на све стране, због чега и села, дотле мање више збијена, наједанпут постадоше растурена. Ово спуштање и заузимање трајало је до 1827 год., а тада изађоше комисије и ограничише села, појединачна имања и сеоске заједнице”.⁹

Из наведених примера о ушоравању сеоских насеља не можемо да извучемо ни један податак који би упућивао на то да су власти при овом послу настојале да одреде или да упуте на неки одређени простор који би имао улогу било каквог центра. Можемо да претпоставимо да је при груписању кућа добијена другачија, рурална структура насеља у којој је било више могућности за издвајање простора за центар. Посебно се може истаћи да су насеља поред друмова „којима куће бише понамештане у правилном реду” могла једноставније да створе центре поред пута или на раскрсници путева.

Међутим, настојање да село као насеље добије свој заокружени изглед и наговештај да се центар села истакне и на посебан начин издвоји од осталих делова насеља налазимо нешто касније, односно тридесетих година 19. века.

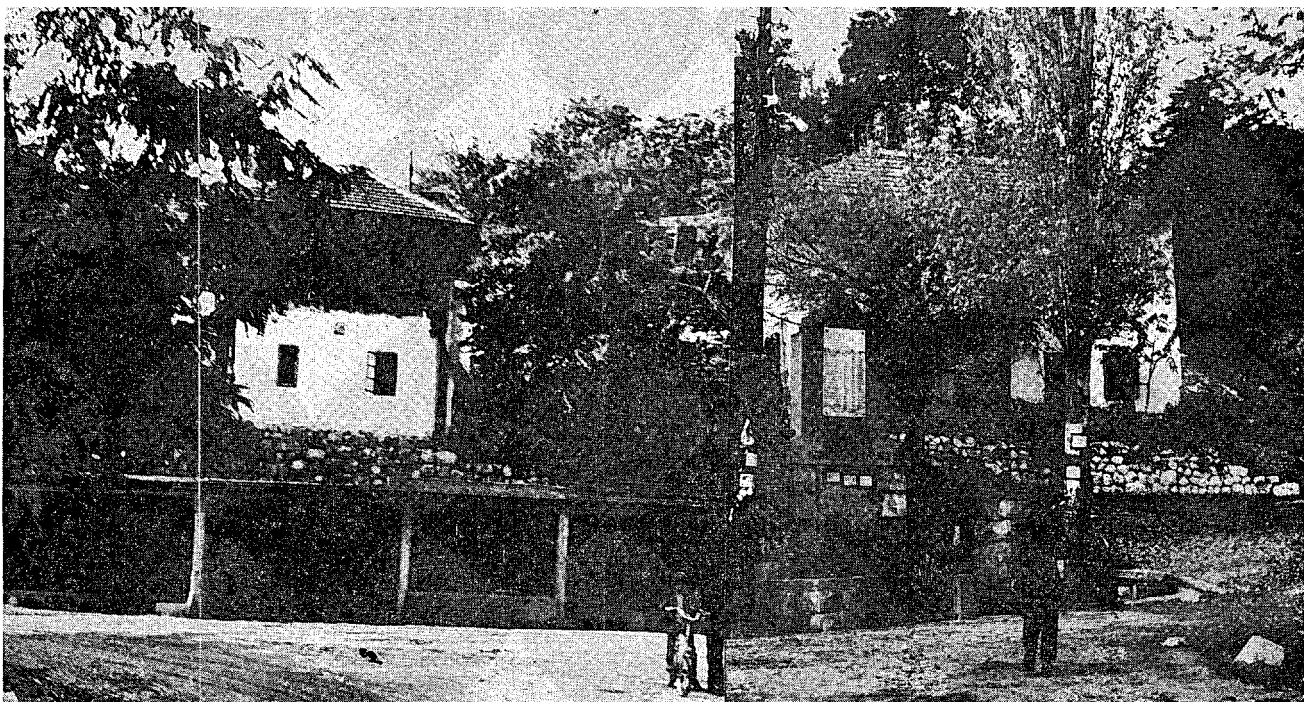
У једном документу из 1834. године Кнез Милош из Крагујевца пише парафинском капетану: „Будући да су врло малена села код вас у Парафинској нахији и свако, имајући свој испуст за марву, запремају много земље, такода сами с земљом оскудевају... препоручујем вам девет села моравских и пет с брда изселити из досадашњих места њиних и да их у три села саставите и населите наместа, која Ви к тому за способна нађете... А тим људима који ће се селити определите место још сад, где ће које село бити, и сокаке им измерите и свакој кући место определите. . . *Незаборавите у та нова села, на среди сваког подигнути и по један велики крст од дрвета, сеоског украшенија ради*”.¹⁰ (Подвукла НГМ).

Две године касније кнезу Милошу пише дивизијски генерал Јован Обреновић „да је житеље чаршије Крушевца. . . из оних бара и каловитих места на брдо наместити наредио, и у опредељењу чаршијског места по мери инцинир-

⁸ Б. Куниберт, Српски устанак и прва влада Милоша Обреновића, Београд 1901, 216, 217.

⁹ Љ. Павловић, Антропогеографија Ваљевске Тамнаве, Насеља VIII, Београд 1912, 417—418.

¹⁰ Тих. Ђорђевић, Архивска грађа за насеља у Србији, Насеља 22, Београд — Земун 1926, 220. НГМ).

1. Кнез село код Ниша. Центар у федини насеља. Поред кућа ту је изграђен заклон за воду са спомен чесмом погинулим у Другом светском рату. Снимак аутора 1972.

1. Knez Selo près de Niš. Centre au milieu du vil-lage. A côté des maisons, on a construit un abri pour l'eau avec une fontaine commémorative dé-diée aux soldats tombés dans la Seconde Guerre mondiale. Photo de l'auteur de 1972.

ској крст с освјашченијем воде већ поставио".¹¹ (Подвукла НПМ).

Ова два примера постављања крста на средини села и чаршије су први поуздани, писани подаци који говоре о настојању власти да се средишту насеља покљони пажња, да се обележи, а самим тим и истакне и природно је да то место добија улогу центра живота сеоског становништва. Такво место убрзо постаје привлачна тачка за становнике тога насеља, на њему се почну сакупљати из различитих побуда, забавних, верских или трговачких и овај простор, поред тога што је центар насеља стиче и улогу друштвеног центра.

Милош се брине и настоји да се „сеоског украшенија ради“ подигне крст у средини насеља. У ово време не може се ни очекивати нешто друго. Претпостављамо да то није био једини разлог. Крст, осим тога што је био симбол хришћанства у овом случају је био и симбол слободе јер у време турске владавине по наредбама којих су се имали да придржавају победници муслимани у односу на покорене хришћане спадало је и то да хришћани „не смеју јавно... да се крсте или крстове да показују“. ¹²

Стога нам се чини да је Милош нарочито инсистирао на постављању крста — до тада строго забрањеног, за хришћане, симбола — да би народу и на тај начин манифестовао, а истовремено, и подсећао народ на тешко извојевану слободу земље од дуготрајног турског угњетавања.

Кроз целу 1835. годину било је „ревностно старање о ушоравању Подриња, тако да на крају те године већ готово цела Мачва је била ушорена“. ¹³

После више од пола века од прве акције ушоравања села, крајем 19. века, Цвијић је забележио у селима Мачве да се на раскршћу где је зборно место „кашто диже велики дрвени крст“. ¹⁴

Година 1834. је била значајна у раду на регулацији сеоских насеља. Вл. Стојанчевић наглашава да је „проблем сабијања и ушоравања сеоских насеља кнез Милош изнео још на Спасовској народној скупштини 1834 г., а у том смислу је издао каснија упутства и законске одредбе... 1837. г. кнез Милош издаје указ Управителном Совјету да власти и старешине толкују народу штету, произилазећу отуда, што су села раштркана, и ползу, која произилази из ушоренија села и збијања кућа уједно па да свим силама постарају се, како старешине, тако и кметови, мало по мало села уједно сабијати, и ушоравати, да би се благостojаније народно, отуда произлазеће, умножило“. ¹⁵

Како пише Тих. Ђорђевић, „Кнез Милош је имао отпора у народу те је морао да одустаје од своје акције ушоравања села. Па ипак је хтео да покуша преко скупштине да постигне неки резултат и 1837, на скупштини у „Слову“ којим је отворио скупштину... прва тачка тицала се ушоравања села и збијања кућа“. ¹⁶ Том приликом рекао је: „Невоља је наш народ принуђавала те се морао по шумама, гудурама и врлетима крити, и којекуд куће себи градити“. ¹⁷ Питање о сређивању села Скупштина је одбацила и „после овога издаване су противу растурања села само појединачне забране, али озбиљног покрета није било“. ¹⁸

Међутим, Вл. Стојанчевић пише да су „априла 1837 г. сва исправничества Источне Србије добила циркулар Совјета о ушоравању села и збијању кућа, да по њему поступе“. ¹⁹

Сећање на акцију регулације сеоских насеља коју је предузимао кнез Милош, у време своје прве владавине, очувало се у народној традицији и у Шумадији. О томе пише Дробњаковић и каже да „у Смедеревском Подунављу и Јасеници... да би груписао села кнез Милош расели из Бара Јовиће и Миловановиће и насели их у Милошевцу... Становнике Крушева кнез Милош је „сагнао“ у Велико Орашје“. ²⁰ Исто тако се зна за село Петријево да је раније било северније и то место се зове Старо Петријево. И „како су били близу Смедерева и пошто су имали мали потес, кнез Милош их пресели на данашње место“. ²¹

У Јасеници поједина села показују да је настојање власти било усмерено да се што више концентришу куће у средини насеља. То се нарочито може да сагледа код села Копљаре које је „разбијеног типа, подељено на крајеве... За владе кнеза Милоша морали су да „иду у шор“ који је био у средини села, на месту где су данас судница и школа. Кад је шор забатаљен, раселили су се“. ²²

Становништво се раселило из средишта села, како само каже „када је шор забатаљен“ али тај део насеља је и даље представљао центар па су ту касније изграђени и јавни објекти.

У ослобођеној Србији сабијање сеоских насеља изазвала је и изградња друмова. И о томе имамо неколико примера. Тако за Источну Србију наводи Вл. Стојанчевић да је 1837. године „инжењер барон Гордон обилазио неко време Ресаву, и прегледао села која су се требала ушо-

¹¹ Исто, 180.

¹² В. и Н. Петровић, Грађа за историју краљевине Србије I, Београд 1882, 4—5.

¹³ Тих. Ђорђевић, Из Србије кнеза Милоша, 253.

¹⁴ Ј. Цвијић, Балканско полуострво, Београд 1922, 334.

¹⁵ Вл. Стојанчевић, Нав. дело, 105.

Зборник закона XXX, 175.

¹⁹ Тих. Ђорђевић, Из Србије кнеза Милоша, 258.

¹⁷ Исто, 258.

¹⁸ Исто, 259.

¹⁹ Вл. Стојанчевић, Нав. дело, 105.

ДА, ДПС за 1837, бр. 1011.

²⁰ Б. Дробњаковић, Смедеревско Подунавље и Јасеница, Насеља 19, Београд 1925, 218.

²¹ Исто, 352.

²² Б. Дробњаковић, Јасеница, Насеља 13, Београд 1923, 312, 314.

2. Кнез Село код Ниша. Административни центар на крају насеља са друштвеним и административним зградама, дом културе, месна канцеларија. Снимак аутора 1972.

2. Knez Selo près de Niš. Centre administratif au bout du village avec des bâtiments sociaux et administratifs, la maison de la culture, l'administration locale. Photo de l'auteur de 1972.

рити; вероватно је да је ту исту службу вршио и у Поречкој Реци и у једном делу Крајине где се већ бавио изградњом друма преко Мироча".²³

Мих. Миладиновић, такође наводи да су у Пожаревачкој Морави „друмска села постала утицајем власти, када се год. 1838 почео градити данашњи друм Пожаревац — Свилајнац. Како је који део друма био готов, власти су наређивале да се околна села ту преселе и ушоре. Прво је саграђен друм према Жабарима и Влашком Дољу Ова два села била су подводна и помакла су се на нов друм. Друм је и даље рађен а довршен 1864. г.

када су сва данашња села била ушорена на њему".²⁴

Премештањем и ушоравањем сеоских насеља покрај путева, несумњиво да је постојала и већа могућност за формирање центра, али нам о томе испитивачи нису оставили ни наговештаје.

На ушоравању села радило се и касније. Крајем 19. века власти су настојале да питање регулације села реше бар у појединим случајевима. Узмимо један пример из Белице. Ст. Мијатовић наводи како се Багрдан „село тимочког типа, дели на две махале... До 1892 године ова су два насеља била сасвим подвојена; те су приликом

²³Вл. Стојанчевић, Нав. дело, 105. ДА. ДПС за 1837, бр. 2542.

²⁴Мих. Миладиновић, Пожаревачка Морава, 13.

проласка краља Милана а по његовој жељи и наредби, спојена у једно село".²⁵

Међутим, Тих. Ђорђевић констатује да „тамо, пак, где је било природних услова да се развије интензивна земљорадња какав је случај био по равним деловима Србије, села су се збила и ушорила сама собом без ичије наредбе".²⁶

То потврђује и Љ. Павловић, који је уочио да у Ваљевској Тамнави „растуреност села ствара код сељака мишљење, да треба села збијати, да се сашоравају... Растуреност кућа, многе распутице по селима, распарчаност имања и причињавање штете јављају се као разлози за збијање и шорење. Стога сваке године појединци излазе на друмове и живо раде да и други поступе, те да њихови дотадашњи крајеви у селу добију што више слободног простора, на коме би се лакше радило и лакше стока гајила".²⁷

На крају можемо закључити да се процес збијања сеоских насеља није завршио само на Милошевој активности. Тежња за уређењем села јавља се и касније, али о центру као важном делу насеља скоро да нема помена.

Јасан наговештај стварања центра, у првој половини 19. века, налазимо у наредбама кнеза Милоша. Његову тежњу да улепша средину села ми тумачимо да је тим путем настојао да створи простор, веома важан за сеоско становништво, на коме ће се одржавати сви састанци и скупови житеља једног насеља.

Остали цитирани и многобројни примери које нисмо навели не пружају нам податке, па ни наговештаје из којих бисмо могли да створимо закључак да је државна управа при регулацији села мислила да не кажемо планирала, и стварање једног одређеног сеоског центра.

Међутим, у другој половини 19. века утицај власти на формирање центра је био сасвим јасан, посредним путем изградњом јавних и друштвених објеката, а често и непосредним — законским одредбама — када се за изградњу појединих објеката одређивало и њихово место у насељу.

Изградња јавних грађевина и добијање архитектонског оквира центра.

У ослобођеној Србији, од почетка 19. века, власт је бринула да се изграде јавне и друштвене грађевине за општу корист сеоског становништва, односно за државу.

Кошеви. — У краткотрајној Карађорђевој владавини, његову наредбу о изградњи кошева и амбара за сакупљање жита, можемо узети као прве јавне објекте који су, по природи ствари, требало

да буду постављени на истакнутом месту, можда у централном делу насеља. У писму војводама од 11. јануара 1811. године, Карађорђе каже: „Ви да уредите у сваком селу кнеза сеоскога, који ће сас селом оградити кошеве и амбаре за десетке".²⁸

Успомена на Карађорђево кошеве остала је до наших дана у топонимима. Тако у селу Белосавци у Шумадији "место кошеви се зову по томе што су ту били Карађорђеви кошеви, који су стајали све до шездесетих година прошлога века. То земљиште захвата 20 хектара".²⁹

Милићевић нас обавештава да су кошеви били подизани и касније у Милошево време. „У неким селима имали су још одавна кошеви у које се збирала храна, као остава за гладне године, а 12 Марта 1836. године Кнез Милош заповеди да се такви кошеви пограде у свим општинама. . . Општински су кошеви на жељу неких народних посланика укинати у новембру 1842, па су враћени опет у Октобру, 1854, а 19 Јануара 1855 наређено је: да свако село — а не тек општина — гради себи кош за храну. 18 Децембра 1859 Кнез Милош, по повратку свом у Србију, на ново укиде општинске кошеве".³⁰

Међутим, тридесет година касније 1889. године, донет је закон о поновном устројству општинских кошева. По овом закону могло је „и свако село, под одређеним условима, да подигне свој кош".³¹

После десет година од доношења наведеног закона други закон о општинским кошевима који је донет крајем 19. века (19. децембра 1899. године), одређује да сеоске општине морају подизати кошеве или амбаре у којима ће се чувати храна за намирење потреба исхране становника „кад они услед неродице, или каквог непредвиђеног случаја, као пожара, поплаве или града, остану без хлебне хране или семена за сејање".³²

Трагови сеоских кошева нису остали само у топонимима већ још више у сећању сеоског становништва.³³ По негде и материјални остаци су се одржали доста дуго. Тако на пример у селу Букору у Тамнави, које је „типски представник старовлашког села, свака мала (а има их 4) има у својој средини и по једну границу коју чува као највећу светињу а све мале имају у средини села своју Букорску Границу код које су сеоски кошеви и код које се држе сеоски сабори, састанци

²⁸ М. Петровић, Финансије и Установе обновљене Србије до 1842. I, Београд 1901, 109.

²⁹ Ј. Ердељановић, Етнолошка грађа о Шумадинцима, СЕЗБ LXIV, Београд 1951, 21.

³⁰ М. Ђ. Милићевић, Општине у Србији, Годишњица НЧ II, Београд 1878, 218, 219.

³¹ Д. Лапчевић, Наша стара пољопривредна култура, Београд 1923, 86.

³² Л. Костић, Село у праву, НС, Београд 1929, 525.

³³ Теренске белешке НПМ. По казивању старијих људи пре I светског рата у Соко Бањи постојао је општински кош, који је био чуван током ноћи, а ту је било место где су се сакупљали становници, највише омладина, да би се забављала.

²⁵ Ст. Мијатовић, Белица, Насеља 30, Београд 1948, 139.

²⁶ Тих. Ђорђевић, Из Србије кнеза Милоша, 260.

²⁷ Љ. Павловић, Антропогеографија Ваљевске Тамнаве, 620.

и чине разне молитве".³⁴ У селу Језеру у Ресави је „сеоски кош постојао све до 1927. године, када се срушио".³⁵

Нећемо улазити у разлоге зашто су кошеви у првој половини 19. века, били укидани, па поново издаване наредбе да се изграђују. За нас је значајно да су то били први јавни објекти који су имали економско-друштвени карактер. Они су припадали свом становништву једног насеља или насељима која су чинила једну општину. Ван сваке сумње је да су они били подизани на најповољнијем месту, у централном простору насеља, што нам потврђује наведени пример из Тамнаве. Богатство које се у њима сакупљало и чувало било је веома драгоцено да би се, ма како скромна зграда по својој архитектури, подизала на скривеном месту, односно на крају насеља.

Изградња једног објекта јавног карактера за неразвијену руралну структуру сеоских насеља у Србији, представљала је изузетну вредност. Њиме се стицала извесна особеност руралне структуре и повећавао грађевински фонд насеља. Посебан значај добијало је и насеље и новоподигнути објект у друштвеном погледу. Својим присуством привлачио је становнике насеља да се сакупљају на простору на коме се ова грађевина налазила и тако је постепено постајала централна тачка насеља.

Мезулане. — Познато је да се још у Карађорђево време подизале у селима мезулане.³⁶ То су били објекти који су служили као поштанске станице. О томе М.Барјактаровић пише да у селу Гучи „године 1811. Карађорђево власти траже од проте Гучанина да са својим људима направе 4 мезулане (у Карановцу, Трстенику, Гучи и Пожеги)".³⁷

После другог устанка, како пише М.Петровић „по ослобођењу, почеле су се подизати и нахијске, „вилајетске поште" . . . Број „вилајетских пошта" све се више увећавао а важност главних мезулана: београдске, паланачке и јагодинске, од 1830. године почела је опадати".³⁸

Занимљиво је шта о томе каже Тих. Ђорђевић. „Пошто за владе кнеза Милоша није било... после Једренског мира Срби су добили право да постављају поштанске станице но изгледа да од тога није било велике користи. . . Права пошта

установљена је тек после владе кнеза Милоша, 1848 године".³⁹

Рекло би се да Ђорђевић мисли на поште у савременом смислу те речи. И наравно такве поште нису биле подизане у селима већ само у два највећа града, у Београду и Крагујевцу.

На супрот њему Вл. Стојанчевић наглашава да је „организација службе везе и поштанског саобраћаја у Источној Србији, имала сва обележја пословања мезулана у осталој Србији. Постојања поштанских станица, мезулана, јавља се одмах по избијању народног устанка 1833....

Сва главна места Источне Србије, нарочито она на главним правцима, била су повезана мезуланском везом за Крагујевац или Пожаревац. . . После 1833 г. све мезулане у Источној Србији, сем ражањске, сматрале су се као споредне поштанске станице, насупротив онима на цариградском друму као главним".⁴⁰

Ражањску мезулану на пример, помиње и Срезњевски. Путујући по Србији 1841. године. Срезњевски у писму записује да су „из Ражања ударили преко Шупељака, где је прекрасна мезулана".⁴¹

Срезњевски није напоменуо место где се налази мезулана, али претпостављамо да је била покрај пута, јер Ражањ излази на Цариградски друм. Међутим, ма где да је зграда поште била изграђена, она је била од значајна не само по својој намени као поштанска станица за путнике који су путовали поштанским колима, и за мењање поштанских коња путујућих поштоноша, него и за домаће становништво, можда још и више за њих, јер је представљала ново тело у организму насеља, привлачну тачку за њихово сакупљање.

Од Милићевића сазнајемо да је у Кнежевини Србији било поштанских станица у селима појединих округа. Он наводи да су у београдском округу поред главне поште у Београду биле и „у Борку и Рогачи . . . у Рипњу и Ропчеву".⁴² У подрињском округу „поште су биле: у Лозници, у Крупњу и на Симином Брду".⁴³ А у Пожаревачком округу истиче Милићевић, поште има осим у градовима и у селима „у Крепољину, у Мишљеновцу, Нересници".⁴⁴

Из доступних информација може се закључити да су мезулане, биле доста ретке по селима Србије, те су тим пре биле привлачније за сеоско насеље и његово становништво.

³⁹ Тих. Ђорђевић, Србија пре сто година, Београд 1946, 123, 124.

⁴⁰ Вл. Стојанчевић, Нав. дело, 102.

⁴¹ А. Гавриловић, Словенска путовања, Срезњевски, Београд 1922, 119.

⁴² М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876, 127. „Борак село у Београдској Колубари, 7 сата на југозапад од Београда. У Борку је на „Белом Пољу", о Великој Госпођи (15 Августа), 1805 г била скупштина, где је првом углављено, да се уреди

³⁴ Љ. Павловић, Антропогеографија Ваљевске Тамнаве, 447.

³⁵ Н. Пантелић, Село и Породица, Гласник ЕТМ 25, Београд 1962, 107.

³⁶ Вук. Ст. Караџић, Српски Рјечник, Беч 1852, под мезилана (das Posthaus, domus cursus publicus).

Рјечник hrvatskog ili srpskog jezika, dio VI JAZU, Zagreb 1904—1910, pod mezilana f. (isto što i mezilana — kuća u kojoj je posta, iz tur/arap menzilhanê).

³⁷ М. Барјактаровић, Гуча, Гласник ЕТИ САН II—III, Београд 1957, 302.

М. Ђ. Милићевић, Поменик знаменитих људи у српског народа, Београд 1888, 116..

³⁸ М. Петровић, Финансије I, 891.

⁴³ Исто, 573.

⁴⁴ Исто, 1087.

3. Црна Бара у Мачви. На раскршћу путева образован је центар у коме је дом културе са меморијалним споменицима подигнутим у спомен палим ратницима у Првои и Другом светском рату. Снимак аутора 1972.

3. Crna Bara en Mačva. Au carrefour des routes a été formé le centre, où se trouve la maison de la culture avec des monuments érigés à la mémoire soldats tombés dans la Première et la Seconde Guerre mondiale. Photo de l'auteur de 1972.

Мезулана би био други по реду објекат јавног карактера, коју је власт изграђивала у селима, а која је већ по својој функцији представљао изванредан центар.

Среске куће. — За време Првог устанка сматра се да је до 1811. године била завршена организација власти и успостављање органа власти и административно уређење ослобођених крајева Србије.

Милићевић истиче да „од устава 1838, нахије се прозову окружја — окрузи, кнежине се прозову срезови; старешине окружне начелници; среске, срески начелници“.⁴⁵

О срезовима Вук пише: „Од прије су се кнежине у Србији дијелиле на срезове; тако се н. п. за времена Карађорђејева срез звао оно што је имао под собом један велики буљубаша. Сад пак како се за владе кнеза Милоша Обреновића кнезови укинуше, и мјесто кнежине узе се име срез. Тако онамо сад нити се чује име кнежина нити име кнежине које, него се н. п. мјесто кнежине Мачва пише и по том говори Мачвански срез“.⁴⁶

Милићевић у Кнежевини Србији, описујући сваки округ посебно у одељку „управна подела“ наводи на колико је срезова подељен и места која

⁴⁵Исто, 127.

⁴⁶Вук, Српски Рјечник, под срез.

су постала среска средишта. Београдски округ је подељен „на пет срезова: Врачарски са столицом у Београду; Гроцански, са столицом у Гроцкој, Космајски, у Ропчеву; Колубарски, у Шопићу, и Посавски, на Умци”.⁴⁷

За смедеревски округ каже: „У најновије време, округ је тај на ново дељен, те је... изашао нови срез Орашки, ком је столица у селу В. Орашје, на утоку Јесенице у Мораву”.⁴⁸

Јагодински округ је „раздељен на три среза: Белички, са столицом у Јагодини; Темнишки, у Варварину; и Левачки, у Рековцу”.⁴⁹ Кад је кнез Милош примио управу Крушевачког округа поделио га је на срезове. Међу њима је био „срез источно-моравски, са столицом у селу Прђиловици; срез кознички, са столицом најпре у Витковцу, па после у Брусу”.⁵⁰

Несумњиво да је систем уређења на срезове изазвао и изградњу среских кућа у местима која су била њихова средишта. То нам потврђује пример из Драгачева, о чему пише Барјактаровић 1957. г. „Средиште драгачевског среза (још од Карађорђевог времена) све до друге половине прошлога столећа било је у селу Тијању (8 км сјеверно од Гуче) где се и сада налазе рушевине негдашње среске куће”.⁵¹

Милићевић нам помиње као нову тековину Кнежевине Србије „среску кућу у Косјерићу, која је тек довршена”.⁵² А од нових тековина кнежевачког округа такође наводи „среску кућу на Дервену” јер је сврљишки срез имао „столицу на Дервену, недалеко од Грамаде, на десној страни Сврљишког Тимока”.⁵³

И у најкасније ослобођеним крајевима Србије, у четири округа: нишком, пиротском, врањском и топличком, средишта среза налазила су се и по селима. Тако је „нишки округ био подељен на три среза: нишки, копривнички и белопаланачки, и копривнички је био са столицом власти у селу Прокоповој Кутини”.⁵⁴ Касније по новој подели образован је „срез заплањски, са столицом у Доњем Душнику”.⁵⁵ У врањском округу од четири среза, три су имала седишта у селима”.⁵⁶

Среских кућа као и мезулана није било много. Тек по које село имало је могућности да свој, мање више скроман и сиромашан, грађевински фонд обогати објектом ове врсте. Можда димензије и овог јавног објекта нису биле различите од осталог архитектонског наслеђа нити од оста-лих грађевина јавног и друштвеног карактера.

Али у сваком случају значај је велики добитак за сеоско насеље.

Уважавајући опаске о новим тековинама у Србији, које нам је оставио Милићевић, може се закључити да се у другој половини 19. века изградња среских кућа у селима појачала. Окрузи су се мењали и делили на већи број срезова, а како није било довољно вароши и варошица, онда су среска места постајала и сеоска насеља. У селима, средиштима срезова, изградњом среских кућа сеоско становништво је добијало изузетно привлачну тачку за сакупљање а можемо претпоставити да је простор на коме је она била подигнута добијао већу вредност, јер је имао улогу неког центра, у првом реду административног, па и друштвеног центра.

Суднице. — Постоје мишљења да су одмах по избору Карађорђа за војску успостављени и судови.⁵⁷ И како Вук наводи уређење судске власти било је организовано још 1807 године. Крајем те године „Совјет одреди и по нахијама распише да се у свакој нахији постави прави суд од три судије”.⁵⁸

Из ове наредбе, може да се изведе закључак да је уследило интензивно грађење објекта за смештај суда, познатих под именом „суднице”. Под овим називом широм целе Србије испитивачи указују на њихово постојање или у сећању старијих људи или и у материјалним остацима.

Милићевић нам указује да је у време прве Милошеве владавине тек Уставом од 1838. године успостављен општински суд. О томе он пише: „Како су по Уставу састављене општинске власти, и објављено шта која има да ради, одмах је *државна власт настала да се пограде по селима суднице*. Уз те суднице било је још неких зграда, као што су апсана, мацке и јарам”.⁵⁹ (Подвукла НПМ).

Једном другом приликом Милићевић пише да је после Вућићеве буне 1843. године, у Рипњу изграђена „нова кућа коју је село градило за судницу, окренута у школу”.⁶⁰

Бројни примери из Србије показују да су суднице биле објекти који су се често градили у селима. Тако на пример у неколико села Горњег Драгачева уочене су зграде које народ назива „старе суднице”.⁶¹

Ове зграде, највише су се градиле у центру насеља и како у ком селу, заузимае су централан положај. По својој функцији локалне самоуправе, грађевина је припадала само једном селу или групи села која су сачињавала општи-

⁴⁷ М. Ђ. Милићевић, Нав. дело, 127.

⁴⁸ Исто, 174.

⁴⁹ Исто, 223.

⁵⁰ Исто, 769.

⁵¹ М. Барјактаровић, Нав. рад, 303.

⁵² М. Ђ. Милићевић, Нав. дело, 643.

⁵³ Исто, 869, 868.

⁵⁴ М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, Београд 1884, 160.

⁵⁵ Исто, 161.

⁵⁶ Исто, 332.

⁵⁷ Р. Гузина, Општина у кнежевини и краљевини Србији, I део 1804—1839, Београд 1966, 75. Напомена 95.

⁵⁸ Вук Ст. Караџић, Историјски и етнографски списи — Грађа за српску историју, Београд 1898, 104.

⁵⁹ М. Ђ. Милићевић, Општине у Србији, 213.

⁶⁰ М. Ђ. Милићевић, Из својих успомена, Годишњаки НЧ XIV, Београд 1894, i06.

⁶¹ К. Јовановић, Горње Драгачево, Насеља V, Београд 1908, 397, 401.

ну. Стога је она била од значаја за живот сеоског становништва, јер је служила да се у њој решавају спорови, којих није било мало. Од ње се очекивала активност корисна за све житеље јер су тим путем могли да остваре своја права у ослобођеној земљи. А поготову што су издавани нови закони који су им то омогућавали. Стога је зграда општинског суда, у склопу осталих јавних грађевина у сеоском насељу које су биле најчешће лоциране у централном делу, добијала изузетну друштвену улогу.

Механе. — Поједом ли једним редом у утврђивању појаве друштвених грађевина у нашим селима, долазило до чињенице да су меане, механе, крчме или кафане, биле први објекти јавног карактера. То се нарочито може да установи у ослобођеној Србији из периода прве владе кнеза Милоша.

По мишљењу Тих. Ђорђевића, у почетку владе кнеза Милоша по селима није било ни крчми ни механа.⁶² О томе имамо и једну Пирхову примедбу: „Заноћисмо у једном влашком селу Дебелом Лугу. То је ваљда најсиромашније село из целе Србије. Ни механе, ни пристojне куће”.⁶³

На другом месту Пирх каже: „Голубачка гостионица где смо одсели, лежи уз сам Дунав. . . Гостионица. . . не може дати богзна какву угодност”.⁶⁴

Свакако гледајући очима Европљанина, Пирх сматра — што се може закључити из његових опаски — да је механа, гостионица веома важан објекат који представља виши ниво насеља.

Међутим, како сазнајемо од Тих. Ђорђевића „постепено почеле су се отворати механе поред друмова, те су служиле за свратиште путницима и понегде, по селима крчме ради збора сеоскога”⁶⁵ (Подвукла НПМ).

Овај податак иде у прилог нашој претпоставци да су механе биле у селима суштински први објекти друштвеног карактера. Оне су осим функције свратишта за пролазнике — путнике, имале још једну много важнију функцију, функцију центра и то затвореног простора у коме се сакупљало сеоско становништво да решава своје нагомилане проблеме. Ово нам поткрепљује и С. Вукосављевић наводећи да „затворених просторија подесних за састакне некада уопште није ни било других сем у кућама”.⁶⁶

Стога механа, осим куће, постаје главни објекат у коме се сакупљају, дуго, само мушкарци, у слободним, нарочито зимским данима, где сазнају о разним догађајима који су се збили у земљи или чак у самом селу или код најближих су-

седа. Механа постајегодно место за одржавање састанака, сеоског збора једног или више најближих села на којима су се решавала многа питања од заједничког интереса. И на тај начин механа као објекат добија функцију центра друштвеног живота у сеоском насељу.

Да је кафана дуго остала место за одржавање сеоских збора потврђује нам Драг. Ђорђевић примерима из Лесковачке Мораве. Описујући живот и обичаје у овој области наводи: „Збор се одржава на одређеном месту. Негде по кафанама. . . Кад биров викне са одређеног места: „Сваки домаћин на збор у мејану, бре”, видећете како се очас кафана напуни људима. . . због договора и обавештења, сваког боговетног дана, многи домаћини иду у кафану изјутра и увече. Није им до пића. . . но договор, обавештење, коментар привлачи их у гомилу”.⁶⁷

Почетком 40-их година 19. века механе су доносиле замашан доходак преко такси и пореза,⁶⁸ стога је разумљиво што се јављају у великом броју у селима Србије.

Из једног списка из 1839. године сазнајемо каква је ситуација била у Источној Србији. Тако „у срезу зајечарском на 23 села било је механа у 9 села. . . у Грљану 4, у Бољевцу 3, Подгорцу 3, Планици 2, а у срезу Вражогрначком на 32 села било их је 11, . . . Пред крај владе кнеза Милоша било је у целој Србији око 1200 механа”.⁶⁹

Али како се развијала државна управа и земља уопште, механа све више губи свој друштвени карактер и диференцира се од осталих јавних објеката чија је улога далеко важнија и значајнија за живот становништва једног насеља, а исто тако и за обогаћивање центра насеља као руралног остварења.

Где се могу подизати механе сазнајемо, 60-их година 19. века, мада не тако прецизно, из Закона о грађењу нових цркава. Из законског текста који допуњује наредбе Попечитеља унутрашњих дела, добијамо јасну представу до које мере је механа као објекат подређен школи и цркви. Закон захтева да „сеоска механа мора имати прописану удаљеност од око 90 м. од школе и цркве”.⁷⁰

Нешто више о месту на коме су се налазиле механе и о њиховом изгледу, обавештава нас К. Лиречек, који је 1875. године путовао по Шумадији. И он као и Пирх, најчешће се задржава на описима механе, што је и разумљиво, јер су то биле једине грађевине јавног карактера у којима

⁶² Тих. Ђорђевић, Србија пре сто година, 150.

⁶³ О. Д. Пирх, Путовање по Србији у години 1829, Београд 1899, 90.

⁶⁴ Исто, 80.

⁶⁵ Тих. Ђорђевић, Србија пре сто година, 150.

⁶⁶ С. Вукосављевић, Историја сељачког друштва II Социологија становања, САНУ, ПИ књ. СССРС, ОДН књ. 51, Београд 1965, 179.

⁶⁷ Драг. Ђорђевић, Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, СЕЗ LXX, Београд 1958, 176.

⁶⁸ М. Петровић, Финансије I, 383—384.

У периоду Милошеве владавине „свака механа и кафана, крчма, где се пиће точило, плаћала је годишње, на име допуњујећег пореза 12 гроша. Овај приход установљен је пре 1830. године. После пет година овај је допуњујући порез повећан и издат је указ” — из којег сазнајемо да има и сеоских механа.

⁶⁹ Тих. Ђорђевић, Србија пре сто година, 150.

⁷⁰ Уредба о механама од 31. 3. 1861. године, члан 5.

4. Штитар у Мачви. Центар насеља у коме су концентрисани следећи објекти: меморијални споменик, трафо станица, школа и аутобуска станица. Снимак аутора 1972.

4. Stitar en Mačva. Centre du village où sont concentrés les constructions suivantes: monument commémoratif, station de transformateur, école et stition d'autobus. Photo de l'auteur de 1972.

се путник, у овом случају један рафиновани европљанин, који је навикао на бољи конфор, могао да одмори и преноћи. На путу од Београда до Крагујевца пише Јиречек „треба обично 24 коњаничка сата, што чини два дана вожње... прошавши поред две мале кафане, стигли смо после вожње од око три часа до самог подножја Авале. Овде у пустој шуми стоји механа. На извесним растојањима крај друма стоје механе, далеко од села чије име носе... Од пре неколико година, влада је с оправданом строгишћу порушила старе варварске механе и наредила да се саграде нове према прописаном плану”.⁷¹

Даље, у својим путописним белешкама Јиречек је записао да „село Раља лежи у дивној плодној долини на потоку истог имена. Ту има три механе”.⁷² Истина он нам није оставио податак како су биле распоређене те три механе, поред пута или у атару насеља. Дробњаковић, који је пола века касније обишао Раљу забележио је да у то време „Раља варошица на рипањској површи... се дели на Горњу и Доњу Раљу... У Доњој Раљи има група кућа око фабрике цемента са кафанама и дућанима... За време Турака овде је на друму за Београд била само јед-

на механа (у доњој Раљи). Доцније је, 1868. године подигнута нова кафана и то је основа данашње Раље”.⁷³

Из Дробњаковићевих констатација види се да је кафана била привлачна тачка око које се засновало и насеље, а као објекат постала је и друштвени центар што утиче да су ту, на том месту издвоји део насеља који има улогу центра.

Колико је механа, у скромном сеоском амбијенту, утицала на оживљавање простора на коме се налазила дочарава нам Тих Ђорђевић кад каже: „Скоро код сваке друмске механе била је по нека настрешница у којој су колари радили свој занат, поглавито ради рабација кад им се што сломи па не могу сами да поправе... Иако од окованих кола није било ни помена, ипак је поред неких механа било и по ког Цигана ковача, који је радио за околину. Тако су друмске механе изгледале често пута као мала чаршија”.⁷⁴

Школе. — Почетком 19. века у Србији нема робне размене и „своје сувишне производе сељак мења једино са занатлијом од кога узима оно што сам не уме и не може да направи. Таква привреда и таква материјална база једва показује икакве потребе за школовањем, па и за самом

⁷¹ Збооник К. Јиречека I. — III Србија, земља и народ 1875 — САН ПИ СССХХVI, Београд 1959, 41, 44.

⁷² Исто, 48.

⁷³ Б. Дробњаковић, Космај, Насеља 26, Београд 1930, 83, 84.

⁷⁴ Тих. Ђорђевић, Србија пре сто година, 126.

писменошћу. Рабошење и рачунање на прсте задовољавају све потребе. Зато у ово доба у Србији и нема световних школа и световне наставе".⁷⁵

По М. Петровићу, који је користио Вукићевића, у ослобођеној Србији под Карађорђем почело је подизање и народних школа „онда кад су сељаци из појединих села и желели и тражили да им се отворе школе па чак појединци мало имућнијег стања и сами доводили учитеља својој деци, па су се онда сакупљала и остала деца те се књизи учила".⁷⁶

После таквог захтева становника једног села или више насеља „Совјет, а сад прозват Сенат прионуо је на отварање школа. . . и година 1898. застала је отворене народне „мале школе" . . . у Остружници, Коларима, Орашцу, Чумићу, Луњевици, Ћићевцу итд."⁷⁷

Сломом револуције пропале су и све њене тековине. После Другог устанка били су повољнији услови за „развој привреде, нарочито трговине и занатства. . . Преласком с феудалног на капиталистички начин производње сељаци постепено све више производе за тржиште, на коме се и пољопривредни производи продају као роба за новац. Тиме нестаје трампе и прелази се с натуралне привреде у најнапреднију новчану привреду. Друштво поставља све веће захтеве за писменошћу".⁷⁸

По Г. Шкору, за време прве владе кнеза Милоша подизање школа било је скоро закочено тако да „за 20 година Милошеве мирне владавине није отворено ни онолико школа колико их је било за време првог српског устанка".⁷⁹

Н. Петровић покушава да схвати разлоге који су довели до такве ситуације и каже да се „становништво ваљало борити с многим материјалним тешкоћама, па стога нису могли за своју школу да ураде, колико би могли у другим повољним приликама. Места су тако разбацана, тако малена, онда се није чудити што се у њему тешко дижу школе".⁸⁰

Није то био једини разлог што су школе слабо подизане. Из писања Вл. Стојанчевића може се закључити да су и турске власти ометале просвећивање српског народа. Тек „пошто је 1830. г. добијена национална аутономија, Србија је могла без икакве контроле или забране од стране Турске да подиже цркве, школе, болнице, друге јав-

не зграде као и установе просветног и привредног карактера".⁸¹

Што се тиче самог објекта „школске зграде нису биле прављене нарочито за школе, већ су биле обичне куће, узете за школску потребу. . . По селима су биле мале и ниске, сиромашне и оскудне, како их назива један савременик. Чак и оне сеоске зграде, које су сами сељаци нарочито за школу градили нису биле добре. Око 1818. године саградили су сељаци код цркве у Борчу школу, која је била чатмом оплетена, блатом олепљена и кровином покривена. После 1830. године наредио је кнез Милош те су се поред цркава подизале зграде намењене искључиво школама".⁸²

Упркос тој наредби школа у Србији није било ни издалека онолико колика је потребна за њима била. Зна се да су „школске 1835/6 године биле у целој Србији 62 школе".⁸³ Ту су убројане и школе у варошима и у селима. Међутим, 1836. године „при првом прегледу (посећенију) школа Петар Радовановић, тадашњи директор свих школа у целој Србији, није нашао више од 60 школа".⁸⁴

И касније се у Србији поклањала мања пажња изградњи школа, запажа се из „статистичког прегледа златиборског за 1860. годину. . . али је зато механа било много више него што треба. На територији среза у тој години биле су 22 механе и само две школе".⁸⁵

Процедурално за отварање једне сеоске школе није била довољна одлука сеоских становника чије су потребе биле очигледне, већ је морало да се тражи дозвола од „министра просвете (онда се звао попечитељ)".⁸⁶

Средином 19. века, место на коме ће се подићи школска зграда и под којим условима може да се отвори школа одређивао је закон од 22. августа 1857. године".⁸⁷

Први услов за отварање школе у селу био је број домова у општини. Закон је одредио „да је школска општина . . . исто што и општина црквена, где год у црквеној општини, код цркве, има школа, закон је прима на терет школског фонда, ма да у општини нема пуно 400 домова; а у којој црквеној општини има 400 домова, а нема школе, отвориће се нова школа. . . Где пак у црквеној општини има 800 домова, а школа је једна, подићи ће се још једна".⁸⁸

Закон од 11. 9. 1863. године не узима више број домова као мерило за отварање школе већ број ученика. О томе Милићевић даје свој коментар: „Закон, желећи давати школу не броју

⁷⁵ Ж. Ђорђевић *Историја васпитања у Срба*, Београд 1958, 34.

⁷⁶ М. Петровић, *Финансије* I, 90.

М. Вукићевић, *Школе и школовање за време првог устанка*, Београд 1893, 11.

⁷⁷ Исто, 90.

⁷⁸ Г. Шкоро, *Основне школе у Златиборском срезу у 19 веку*, Ужички Зборник I, Титово Ужице 1972, 51, 52.

⁷⁹ Исто, 54.

⁸⁰ Н. Петровић, *Основне школе у кнежевини Србији*, Београд 1880, 358.

⁸¹ Вл. Стојанчевић, Милош Обреновић и његово доба. Београд 1966. 301.

⁸² Тих Ђорђевић, *Србија пре сто година* 96.

⁸³ Исто, 97.

⁸⁴ Исто, 93.

⁸⁵ Г. Шкоро. Нав. рад, 56.

⁸⁶ М. Ђ. Милићевић, *Општине у Србији*, 224.

⁸⁷ Зборник X. 61—75.

⁸⁸ М. Ђ. Милићевић, *Општине у Србији*, 224.

домова, него броју ђака који наваљују да се уче, овлашћује министра просвете, да може нову школу отворити у свакој општини, у сваком селу, или засеоку који, поред осталог, да уверење да ће у школи својој свакад имати не мање од 25 ђака".⁸⁹

Закон из 1857. године одређивао је и место где се може подићи школска зграда. У случају да већ постоји једна „подићи ће се још једна, па, *ако је прва код цркве, друга ће бити где на средокраћу између села*".⁹⁰ (Подвукла НПМ).

Ово је један од првих одређених информација о месту које се одређује да се на њему може подићи школска зграда. Доста касније, податак из 1881. године, говори нам такође о избору места за изградњу школе. У ово време председник општине креманске обраћа се начелнику златиборског среза изражавајући жељу народа „да и у овом подигне школску зграду. . . *Ова општина жели подићи на месту званом Зборишту као на средини општине* и на овом месту била би удаљена од цркве — капеле — овде постојеће на 250 хвати".⁹¹ (Подвукла НПМ).

Одређивањем места на коме може да се изгради школска зграда, једна од јавних зграда, која има на јвећу важност упросвећивању становништва, може се рећи да је било индиректно одређивање где ће се створити центар за једно или више сеоских насеља. Црква, као верски објекат била је веома важна и према њој се одређивало где се може подићи школа. На томе се инсистира у законском тексту. Међутим, из другог примера види се да становништво жели да изгради школску зграду на простору који је био друштвени центар села, на Зборишту. Овде се сагледавају узајамни утицаји — поштовање постојећег средишта, спонтано насталог центра, које делује на избор места за изградњу јавне зграде и поштовање школске зграде, као просветне установе, која заслужује да се на томе месту подигне.

Цркве. — Пишући о црквама у Србији с краја 18. века, Тих. Ђорђевић наводи да „доласком хаџи Мустафа-Паше везира београдског, 1794. године који допусти обнављање и грађење цркава и манастира, нешто је учињено, да одмах после њега пропадне. Обнављање под Карађорђем мало је времена трајало".⁹²

По писању Руса Бантиш-Каменског, који је пропутавао један део Источне Србије и посетио Београд 1808. године „по селима у Србији нигде нема црква. У Београду сам видео једну малу, дрвену. Могућно је, да их је било више, али морам признати, ја их нисам приметио".⁹³

Цркве из Карађорђевог времена, како каже Д. Ст. Павловић, „могли бисмо назвати и устаничким народним црквама јер нема готово ни једне која није уско везана за историју тога времена, за поједине личности и догађаје. Тако је, на пример, црква у Четережи подигнута управо на месту где се од Турака крио Станоје Главаш са својим хајдучким четама . . . Црква у Чајетини подигнута је на месту где су се устаници окупљали под четовођом Гаврилом Мићићем који је после погибије ту и сахрањен".⁹⁴

И овај пример указује на то да је избор места за јавну грађевину, у овом случају цркву, најчешће био везан за простор који је по нечему изузетан. Стога је и тај део насеља за становништво једног села, па чак и ван њега, имао свој одређени значај и представљао место за окупљање, један центар. И овде је очигледан узајамни утицај поштовања места због своје изузетне садржине од стране становништва и власти, које га такође уважавају и према њему усклађују положај ново изграђене цркве.

У Милошевој Србији како пишу В. и Н. Петровић: „Чим је у неколико осигурао политичко стање, које беше створено на Морави у лето 1815, обратио је кнез Милош пажњу своју на цркву и њено стање, сматрајући цркву као чисто народну установу, коју народ својим прилозима издржава и потпомаже".⁹⁵

Крајем исте године кнез Милош пише кнезовима свих нахија: „Сваки кнез да изнађе колико места где су цркве биле у кнежини својој има и по имену да опише".⁹⁶

Ђ. Магарашевић наводи да је кнез Милош, 1827. године „много порушене и попаљене манастире обновити и поправити многе пак наново сасвим сазидати дао својим трошком".⁹⁷ Набрајајући даље цркве и манастире поименично, истиче села у којима су подигнуте нове цркве „у селу Варварину . . . у селу Брдилу у Нахији Пожешкој . . . цркву у Сибници и на Савинцу . . . цркву у Миоковцу. у Добрињи, у Свилајнцу, у Јарушицама и пр.". ⁹⁸

И поред тога што је Магарашевић одушевљено писао о ново подигнутим црквама и обновљеним манастирима, очигледно и њих је било недовољно, те он завршава своје писмо речима: „Како ће то лепо и корисно бити, кад се у сваком повећем селу и црква и школа сазиде".⁹⁹

Запажање путника који су из овог времена оставили помена о сеоским црквама не омогућавају нам да бар наслутимо места на којима су оне

⁹⁴ Д. Ст. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, Саопштења V, Београд 1962, 29, 30.

⁹⁵ В. и Н. Петровић, Грађа за историју краљевине Србије, време прве владе кнеза Милоша Обреновића I, Београд 1882, 385.

⁹⁶ Исто, II, 142.

⁹⁷ Ђ. Магарашевић, Путовање по Србији у 1827 год., ЕТН. Књ. 1, Београд 1934, 55.

⁹⁸ Исто, 55.

⁹⁹ Исто, 96.

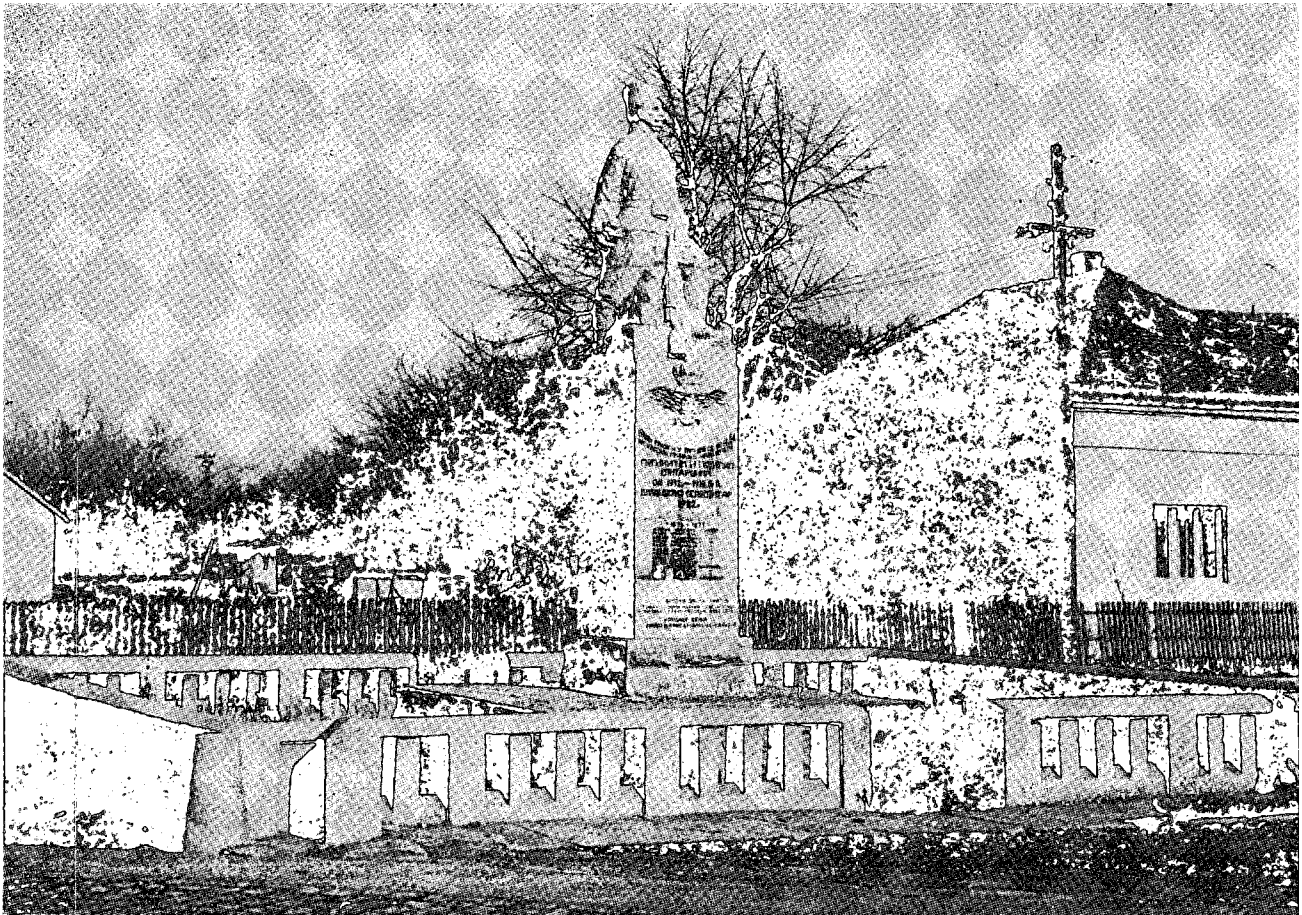
⁸⁹ Исто, 225.

⁹⁰ Исто, 224.

⁹¹ Г. Шкоро, Нав. рад, 57, 58.

⁹² Тих. Ђорђевић, Из Србије кнеза Милоша, 262—263.

⁹³ Ј. Вукићевић, Писма једног Руса о Србији 1808 године, Ет. Књ. 1, Београд 1901, 22.

5. Штитар у Мачви. Меморијални споменик ратницима из Првог светског рата даје завршни оквир центра. Снимак аутора 1972.

5. Štatar en Mačva. Le monument commémoratif aux soldats de la Première Guerre mondiale donne le cadre final du centre. Photo de l'auteur de 1972.

биле изграђиване. Тек из описа једне екскурзије, по Мачви и Јадру, из средине 19. века, чији је аутор Мина Карацић, сазнајемо нешто одређеније у каквом се амбијенту могла налазити једна сеоска црква. Мина је у својим белешкама записала: „Субота 13. У пола једанаест сахата остависмо Лозницу. После два сахата устависмо се у Јаребицама. Тако се зове црква једна у врло романтичној околини. Четири села чине њену парохију, али близу ње има више него две куће, једна мала механа и кућа учитељева”.¹⁰⁰

Учитељева кућа је у исто време и школа што се може закључити из реченице коју је Мина даље написала. „Има у школи око четрдесет ученика, који долазе из далеких села”.¹⁰¹

Према томе на једном месту су концентрисане три јавне грађевине, црква, учитељева кућа, односно школа и механа које без сумње представљају један центар за неколико околних села.

Питање избора места за подизање цркве био је актуелан проблем за државну управу која се

постарала да то реши посебним законом. Тако је, 1863. године донет закон о грађењу нових цркава, две године пре закона о јавним грађевинама.

Мада наведени закон не прописује, изричито, да се нова црква мора и може градити на истакнутом месту у центру села, ипак једна одредба говори индиректно да се црква не може градити ван села.¹⁰² Карактеристична је појава поштовања — школа и цркве, јер се другом наредбом попечитељства унутрашњих дела — која има снагу закона — захтева да механа мора бити удаљена од ова два објекта. Стога произилази доста јасан и сигуран закључак да је законодавац већ онда имао у виду да може наступити као што је касније и наступила већа концентрација јавних објеката на једном месту па је настојао да одвоји једне од других, значајне од мање значајних.

Избору места за нову цркву дат је много већи значај него подизању неке друге јавне грађевине. Док је у одређивању места за изградњу јавне грађевине, било суднице или чак школе, био довољан окружни инжењер овде Закон одређује да

¹⁰⁰ Мина Карацић, Неколико дана по Србији 1850 год. (Путне белешке, саопштио Чеда Мијатовић). ЕТН. Књ. 1, Београд 1934, 121.

¹⁰¹ Исто, 121.

¹⁰² Закон о грађењу нових цркава од 17. 6. 1863. године чл. 4.

ће о избору места за нову цркву одлучивати комисија састављена од три члана која ће установити „да ли је изабрано место угодно за цркву”.¹⁰³ По законској одредби се забрањује зидање цркве ван села, па чак и у случају кад би се црква градила „на средини између села која цркву граде”. Али се предвиђа и могућност изузетка да се може градити изван села „ако је наређено да се на том месту доцније насели село”.¹⁰⁴

Непуних 30 година раније, у Грчкој, другој православној балканској тек ослобођеној земљи, донет је закон 3. априла 1835. године о регулацији градова и села. По члану 2 „у селима јавне грађевине, као што су црква, школа, поповска кућа, општина, кафана. . . биће постављене у центру, стамбене зграде формираће се око њих”.¹⁰⁵

Овај Закон је сасвим одређен и несумњиво да се заснива на богатом урбанистичком и руристичком наслеђу којим се Грчка посебно истиче, што није случај и са Србијом. Међутим, и поред наредбе о одвајању механе од цркве и школе, оне су у селима Србије доста често у близини, и током 19. и почетком 20. века, ове три сеоске друштвене зграде носиле су основну садржину центра сеоског насеља.

Дућани и занатске радионице. — После Другог устанка јавиле су се тенденције за отварањем дућана у сеоским насељима. Међутим, како наводи Тих. Ђорђевић „Кнез Милош је био, у почетку, одсудно противан”.¹⁰⁶ М. Петровић, нас обавештава да у ослобођеној Србији „трговачку радњу није могао сваки имати. Право на држање дућана издавао је и давао је Велики Суд, и могао је отворити само онај који би имао дозволу судску, „дућанско објављеније”. За објаву ову плаћало се једанпут за свагда такса од 500 гроша”.¹⁰⁷

Наплаћивање велике таксе спутавало је интензивније отварање дућана, као што истиче М. Петровић да се „сваки није смео одважити да у селу отвори дућанску радњу... с тога је у целој земљи године 1831 издато објава за отварање дућана једва 16... и 1834 године — 12; за четири године, отворено је у целој земљи 59 дућана”.¹⁰⁸ Из овога произилази закључак да је у целој Србији, и у селима и у градовима, било свега 59 дућана, и свакако да их је било у много мањем броју у селима.

О занатским радионицама обавештава нас Н. Вучо, који каже: „Како за време Турака тако и после ослобођења, били су врло разгранати... занатлије, обично ковачи, качари, терзије, мутавције итд, одлазили су из села у село, а понегде су имали своју праву занатску радионицу

...развитком тржишта имућније сеоске занатлије ... проширивале су своја ситна предузећа и претварале их у праве занатске радионице”.¹⁰⁹

По М. Петровићу „занатлиске радње нису биле оптерећене засебним порезом, као што су трговачке. Занатлија је могао држати свој дућан, где је хтео, и сву помоћ државну уживао је у томе, што порез на дућан свој није плаћао... Од свију заната били су најзнатнији: опанчарски и ковачки”.¹¹⁰

После непуних 40 година од издавања првих „објављенија” за отварање сеоских дућана, 35. октобра 1870. године Народна скупштина донела је закон, који је ограничавао могућност отварања дућана у селима.

Овај закон је прописивао да сеоски дућани могу постојати само у селима у даљеним 4 часа растојања од вароши или варошице. (У случају да је село растављено од вароши или варошице реком, растојање од 4 часа није било меродавно).

Крајем 19. века донет је још један закон о сеоским дућанима (20. 2. 1891.) и он „ограничава и условљава отварање дућана на селима. У колико села нису удаљена од вароши или варошице бар 4 сата (16 км), по објашњењу министарства Трговине и Индустрије, дућани се уопште у тим селима не могу отварати. Само су неки изузеци предвиђени за неприступачнија села. У сеоским дућанима се не може продавати сва роба већ само они еспапи и производи који су месним и околним житељима од преке потребе”.¹¹¹

Постављамо питање да ли дућане можемо убројити у јавне грађевине? Иако су ти објекти власништво појединца и не представљају специјалне грађевине, већ се за њих користи једна просторија куће, али по својој функцији јавног опслуживања, по нашем мишљењу могу се и дућани и занатлијске радионице уврстити у објекте јавног карактера.

Полазећи од чињенице да је власнику дућана занатске радионице био циљ што боља зарада продајом или изразом робе, то је морао да води бригу о месту на коме ће отворити дућан или радионицу. Бирало се обично место лако приступачно свима становницима насеља или у близини већ постојећих јавних грађевина. Постојала је тежња да се дућани приближе свима објектима који су својим функцијама, скоро наметали образовање центра сеоског насеља. Ту се окупљао народ и ту се могла развити трговина.

Набројаним објектима није завршена листа јавних грађевина које су биле изграђеване у сеоским насељима.

Одређујући које грађевине падају на терет општина, Закон о јавним грађевинама наводи које су то зграде: „општински судови, цркве,

¹⁰³ Исто

¹⁰⁴ Исто,

¹⁰⁵ Р. Lavedan Histoire de l'Urbanisme, époque contemporaine, Paris 1952, 198.

¹⁰⁶ Тих. Ђорђевић, Из Србије кнеза Милоша, 264.

¹⁰⁷ М. Петровић, Финансије I, 387.

¹⁰⁸ Исти, Финансије III, 79.

¹⁰⁹ Н. Вучо, Привредна историја народа ФНРЈ — до првог светског рата, Београд 1948, 203.

¹¹⁰ М. Петровић, Финансије I, 388.

¹¹¹ Л. Костић, Село у праву, НС, Београд 1929, 252.

6. Штитар у Мачви. Нова школска зграда чини архитектонски оквир центра. Снимак аутора 1972.

6. Stitar en Mačva. Le nouveau bâtiment scolaire forme le cadre architectonique du centre. Photo de l'auteur de 1972.

школе, болнице ... и све друге грађевине које би општина по Закону или по њиховој природи била позвана да подиже".¹¹² На овај начин законодавац је донео генералну одлуку а све остало било је препуштено самоуправном раду општине.

Бунари и чесме. — Потребе села, као друштвене заједнице, несумњиво да нису биле задовољене објектима јавног карактера о којима смо до сада говорили. Набрајајући објекте који би се рачунали као „општинске грађевине" Милићевић пише: „Осим тих грађевина за потребе свега села, има их које ваљају појединим крајевима, као што су, на прилику и неке чесме и бунари, мостови, путеви, итд. То се све градило на разне начине... Овакве чесме... задужбине су оних који су их градили. После њих, оне су њихових потомака... Тек кад ових нестане, прелазе на цело село".¹¹³

Бунари и чесме су објекти од животне важности за становништво сеоског насеља и стога их је било и појединачних и заједничких, општих које су користили сви житељи, и на тај начин су стицали карактер јавних грађевина. Општи бунари и чесме који су припадали свем становниш-

тву били су изграђивани негде у центру насеља, негде у центру махале а често и покрај путева.

У неким сеоским насељима бунари или чесме подизани су у непосредној близини јавних грађевина. Доста често се извор воде или чесма налази покрај цркве. Навешћемо неколико примера. Тако у селу Лугавчини у Смедеревском Подунављу „лије се бунарска вода. Извори су Ладан Бунар и Лалића Извор код цркве".¹¹⁴

У Белици, у селу Беочићу такође је „код цркве и чесма са врло добром водом".¹¹⁵ А у Сирогојну, златиборски срез, „један се извор назива Врело код Цркве, црква је у средини села на једној висоравни и прављена је 1810 г.". ¹¹⁶

Исто тако бунаре или изворе воде налазимо покрај школских зграда као што нам показује и пример из Гостиља где има велики број врела, једно има код школе".¹¹⁷

Понегде се нађе простор да се изгради чесма поред општинске зграде. У селу Петријеву, на

¹¹⁴ Б. Дробњаковић, Смедеревско Подунавље и Јасеница, 337.

¹¹⁵ Ст. Мијатовић, Белица, 113.

¹¹⁶ М. Мићић, Златибор, 433.

¹¹⁷ Исто, 455.

¹¹² М. Ђ. Милићевић, Општине у Србији, 221.

¹¹³ Исто, 221.

пример „у близини општине је извор Чесма“. ¹¹⁸ А у селу Сеоне, које је као и горње насеље у Смедеревском Подунављу, „у средини села имају Чесму, одакле добијају воду за пиће“. ¹¹⁹

Израђена чесма или бунар, као јавни објекти имају и улогу центра сеоског друштвеног живота и привлаче становништво да се ту сакупљају на разговор било у свакодневном сусрету при захватању воде, или у посебним данима када се одржавају велики скупови. То нам потврђује и Дробњаковић са једним примером из Космаја. Испитујући села у овој области Дробњаковић наводи да су „куће шиндралије првих становника у Ропчеву биле груписане око чесме у Старом Селу, где се трипут годишње: о Божићу, на Младенце и о Спасовдану одржавао вашар“. ¹²⁰

*

Из свега изложеног могли бисмо да закључимо да је, поред иницијативе становништва једног или више насеља, или иницијативе појединаца изградња јавних грађевина у селима Србије, у првом реду дошла посредством власти.

Јавне грађевине биле су по архитектури веома скромне, али оне су једине допринеле да центар сеоског насеља добије и архитектонски оквир који није ни збијен, нити чвршће повезан, али, ипак представља једну целину.

¹¹⁸ Б. Дробњаковић, Нав. дело, 351.

¹¹⁹ Исто, 367.

¹²⁰ Б. Дробњаковић, Белешке из Космајских села, Гласник ЕТМ XX, Београд 1957, 143.

Објекти јавног карактера представљали су изузетну вредност за житеље насеља јер су и од њих самих сматрани центром о чему нам сведочи и један пример из Јасенице. У селу Јагњило, које је подељено на крајеве, кад становници из својих крајева „иду општини или механи кажу: идемо у село“. ¹²¹

Навикнути смо да мислимо да је у структури сеоског насеља све настало спонтано, без интервенције споља. Обично се наводи да је првобитно језгро насеља настало тамо где је било „прво село“, простор који су настанили први, најстарији становници у процесу стварања насеља, и да се у том језгру, и спонтано, стварао центар. Несумњиво да је то тако. Али постоји још једна веома важна чињеница која је деловала на дефинитивно обликовање центра, а то је интервенција власти.

Објављени документи, затим законске одредбе из разних области, из 19. века, указали су нам на то да је државна управа имала велико учешће и утицај на формирање центра у сеоским насељима Србије. Она је била та која је наређивала, одобравала или забрањивала где се може изградити и која грађевина јавног и друштвеног карактера, већ према томе какав је интерес имала. А затим она је одређивала и одабирала простор на коме ће се подићи црква, школска зграда, кафана и остале јавне грађевине које се срећу у нашим селима.

Надежда Пешић-Максимовић

¹²¹ Б. Дробњаковић, Јасеница, Насеља 13, Београд 1923, 304.

LA PARTICIPATION DES AUTORITÉS À LA CRÉATION DES CENTRES DANS LES VILLAGES DE SERBIE AU 19e SIÈCLE

Une des premières indications sur la participation des autorités à ce que le centre du village soit marqué d'une manière particulière et séparé des autres parties de la localité, se trouve dans une lettre du prince Miloš de 1834. Par ce document, le prince souligne qu'il est indispensable que les villages soient ordonnés et régularisés, et il recommande que neuf villages le long de la rivière Morava et cinq villages de montagne soient délogés, puis regroupés en trois villages, et qu'au centre de ces trois nouveaux villages, soit élevée une croix en bois, » comme ornement du village «.

La construction des bâtiments publics et sociaux que l'on rencontre au 19e siècle dans les villages de Serbie, comme les greniers à maïs, granges, relais de courriers à cheval, tavernes, auberges ou cafés, écoles, églises, tribunaux, mairies,

fontaines et puits, etc, s'est faite dans la plus grande mesure par l'intermédiaire des autorités.

Par leur architecture, ces bâtiments étaient fort modestes, mais dans la structure rurale sous-développée des villages serbes, ils avaient une importance exceptionnelle. Ils ont contribué à ce que le centre soit doté d'un cadre architectural qui n'était ni dense, ni plus fermement lié, mais qui représentait tout de même un ensemble achevé.

La participation de l'administration de l'Etat à la création de centres dans les agglomérations rurales s'est particulièrement manifestée dans la seconde moitié du siècle dernier, au temps du plus grand développement du pouvoir d'Etat, par la voie indirecte et directe, c'est-à-dire, par des prescriptions légales.

Nadežda Pešić-Maksimović